

Esej

NIČEOVO SHVATANJE VREMENA

Sombor, mart 2006.

ABSTRACT

The theses addresses Nietzsche concept of the time, which was never explicitly developed by him but indirectly demonstrated in *‘Thus Spake Zarathustra’* and *‘The Will to Power’*.

The main hypothesis aims to demonstrate that although Nietzsche started from traditional understanding of the time: the time as a form in which something occurs, circular understanding of the time allowed him to develop fundamental idea about eternal recurrence of the same through digression from linear understanding of the time. This idea further on emphasized the relation between the time and eternity in Nietzsche’s philosophy, which opposed Christian understanding of the time.

Admiration of Nietzsche’s radicalism to a certain extent, however, does not mean overlooking an important insight: that the time is placed in the field of appearance. What is the cause of our perception of the time as such? Is the time the only perception to which the man aims to give a purpose? The answer to this question Nietzsche’s gives in the concept of Dionysus.

*“ And behold! And eagle swept
through the air in wide circles
and on it hung a serpent, not
like a prey, but like a friend: for
it kept itself coiled round the
eagle’s neck.”¹*

Osobenost Ničeovog filozofskog razmatranja problema vremena se ogleda u tome što ono problem vremena ne čini svojim predmetom direktnim zahvatom. Upravo posredan pristup problemu vremena u spisima *“Tako je govorio Zaratustra”* i *“Volja za moć”* čini ovaj problem zagonetnijim. Niče je bio zaokupljen vizijom vremenske strukture sveta. Stoga je sebi postavio zadatak da pronikne u tajnu vremena. Međutim, problematika problema vremena u njegovom filozofskom opusu je uvek izmicala logičko-diskurzivnoj razradi. U tom smislu ono što se nameće kao poteškoća u samom pristupu Ničeovom shvatanju vremena jeste njegova neodređenost i neuhvatljivost. Zbog toga se veoma sporo probija kroz lavirint njegovog shvatanja vremena. Jedino što predstoji

---

¹ Vidi: F.Nietzsche *‘Thus Spake Zarathustra’*, pg.19. Napomena: svi bibliografski podaci o navedenim naslovima nalaze se u spisku literature na kraju rada.

istraživaču problematike vremena jeste da uživljavanjem rasvetli njenu strukturu. To znači prepustiti se onom istom iskušenju, kao i sam Niče, a pri tom ostati strog i konzekventan u imanentnoj kritici Ničea koja će biti sprovedena.

U razmatranju koje sledi pokazaće se sledeće:

1. da je vreme u Ničeovoj filozofiji shvaćeno kao večno vraćanje istog;
2. da je vreme shvatio kao ontološku kategoriju (izraženo filozofskom jednačinom: vreme=biće) i
3. da je Ničeovo shvatanje vremena suprotno hrišćanskom shvatanju vremena.

Kako shvatiti vreme? Da li je vreme čulno određeno? Da li postoji nezavisno od ljudske percepcije? Da li vreme podleže promenama? Ta pitanja su najteži zadaci koje je filozofija postavila pred sebe. Problematika vremena se ogledala u dvostrukom aspektu: 1.) Kako govoriti o nečemu što nije vidljivo ni opipljivo? 2.) Sa druge strane, imajući u vidu stalno prolaženje konačnih događaja, tradicionalna metafizika je vreme dovodila u vezu sa kretanjem i promenom, sa nastajanjem i nestajanjem stvari. U tom pogledu Aristotelovo određenje vremena je postalo jedno od najuticajnijih u evropskoj filozofskoj istoriji u protekla dva milenijuma: "*Jer vreme i jest upravo ovo: broj kretanja naprema "pre i posle"*"². Ovim se u "brojivosti" kretanja ogledala bit kretanja "kao onog brojenog". Kretanje se broji aktualnim "delovima" vremena. Samim tim "biti u vremenu" Aristotel objašnjava na sledeći način: "...*A kretanju "biti u vremenu" znači da se meri vremenom i ono samo i njegov bitak (jer ono istodobno meri i kretanje i bitak kretanja, i to je njemu "bivati u vremenu": da mu se meri bitak),...*"³ Da je kretanje u vremenu kao "ono samo", Aristotel time misli na nužnu simultanost "događanja" kretanja i vremena. Tako je proticanje događaja i postojanje vremena nužno povezano⁴. Nameće se pitanje kako kretanje izraziti na logičko-diskurzivan način, odnosno dovesti ga u vezu sa mogućnošću njenog čvrstog određenja. Pojmom obuhvatiti ono što ide tj. prolaznost, značilo bi fiksirati, zaustaviti proces kretanja.

Na ovaj način postavljen problem vremena i zadatak njegovog razrašenja usmeren je u dva pravca: 1.) ukoliko se na pojmovan način shvati vreme, odnosno ono fluidno kretanje svede pod pojmovni shematizam, utoliko će se zaustaviti kretanje. 2.) Nasuprot tome, Niče je vreme nastojao da shvati na posredan način opisujući ga slikom i metaforom u "*Zaratuštri*", čime je pokušao dati verniju sliku kretanja koje je povezivao sa vremenom: "*Thou teachest that there is a great year of Becoming, a prodigy of a great year; it must, like a sand – glass, ever turn up anew, that it may anew run down and run out...*"⁵ Pre svega, takav njegov posredan duh je zasnovan na viziji prirode kao neprekidnog toka stalnih promena: prelazak stvari jedne u drugu. U tom pogledu omnipotentnost prirode, njena amorfnost struktura i fluidni karakter, kao i neuhvatljivost, predstavljaju "*idealno tlo*" na kome Niče gradi strukturu vremena. Drugim rečima, tačka iz koje Niče pokušava da posmatra strukturu vremena jeste organske prirode, iz nesvesnog, nagonskog, niskog. Kako Niče sagledava ovo obeležje i kako pretenduje na

² Vidi: Aristotel "*Fizika*", knjiga IV, 219a30-219b2.

³ Vidi: Aristotel "*Fizika*", knjiga IV 221a3-6.

⁴ Vidi: Aristotel "*Fizika*" knjiga IV, 221a 23.

⁵ Vidi: F. Nietzsche "*Thus Spake Zarathustra*", pg. 213.

njenu nadmoćnost u odnosu na druga stanovišta biće izloženo kasnije u radu. Prvo ćemo izložiti polaznu tačku u Ničeovom shvatanju vremena.

1. VREME SHVAĆENO KAO VEČNO VRAĆANJE ISTOG

Kroz razmišljanja o Aristotelovom povezivanju vremena i kretanja i promene neumitno se nameće pitanje: Da li se Niče u svojoj postavci vezanoj za vreme oslanja na nasleđenu kategoriju vremena? Ako se oslanja da li ona u sebi implicira i neko novo tumačenje vremena?

Niče je pošao od vulgarnog, svakodnevnog pojma vremena koji se nalazi u osnovi tradicionalne-metafizičke filozofije. Kao anomaliju vulgarnog shvatanja vremena Niče je smatrao strogo odvajanje granice između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Prevažilaženjem strogih granica vremena, Niče je nastojao utrti put jednom novom razumevanju vremena: vreme shvatiti kao "jedno". Polaznu tačku u takvom njegovom nastojanju sačinjava pravolinijsko, linearno vreme koje se prostire unazad i unapred. Radi bolje eksplikacije samoga problema biće protumačen poznati odeljak u knjizi "Zarathustra" pod naslovom "The Vision and the Enigma". Patuljkovim olovnim mislima Niče suprotstavlja svoju "bezdanu misao", misao o večnom vraćanju istog.

"Look at this gateway, dwarf!" I continued. "It hath two faces. Two roads come together here; these hath no one yet gone to the end of.

This long lane backwards, it continueth for an eternity. And that long lane forward- that is another eternity.

They are antithetical to one another, these roads; they directly abut on one another – and it is here, at this gateway, that they come together. The name of the gateway is inscribed above: "This Moment!"⁶

Ovim Niče jasno ukazuje na beskonačnost oba vremenska puta, i onog koji vodi nazad ("ona traje celu večnost") i onog koji vodi napred ("to je druga večnost"). Prema Ničeju, "kapija", "trenutak", koja je shvaćena kao "sada" jeste samopovredjivanje, protivudar dva suprotstavljena puta vremena, prošlog i budućeg, koji se spajaju u njemu. Na taj način se u trenutku "sada" uspostavljaju granice između dve "ulice": večne prošlosti i večne budućnosti. Otuda "sada" je određeno kao osnovni fenomen vremena u Ničeovoj filozofiji. Ovde se problem vremena razmatra još uvek u perspektivi svakodnevnog razumevanja vremena. U tom kontekstu Niče je vreme shvatio kao nizanje, sled trenutaka "sada": iza jednog "sada" se nalazi beskonačan niz prošlih "sada", a ispred njega beskonačan niz budućih "sada". Iz toga proizilazi da je sadašnji trenutak krajnje kolebljiv jer on neprekidno nestaje i uvek ponovo nastaje. Ova kolebljivost granica se sastoji u tome što trenutak onog "sada" neprestano preplavljaju sadržaji iz budućnosti koji odmah tonu sve dublje u prošlost. Stoga se nužno nameće pitanje: Kako shvatiti beskonačnost oba vremenska puta? Zarathustra patuljku kaže: *"Must not whatever can run its course of all things, have already run along that lane? Must not whatever can happen of all things have already happened, resulted, and gone by?"⁷* Drugim rečima, večnost ili beskonačnost prošlog pokazuje da se sve već moralo dogoditi, što se uopšte može dogoditi; da večnost ne može biti nedovršena. Isto tako, večnost ili beskonačnost budućnosti zahteva prolaženja svega onoga što se već dogodilo u prošlosti.

⁶ Vidi: F. Nietzsche "Thus Spake Zarathustra", pg. 154..

⁷ Vidi: F. Nietzsche "Thus Spake Zarathustra", pg. 154.

U kontekstu napora da vreme shvati kao "jedno", pravolinijsko vreme mu nije omogućilo da prevlada stroge granice izmedju vremenskih dimenzija. Zbog toga se on opredeljuje za kružno kretanje vremena⁸. The circle is primordial law for Nietzsche; on ne podleže nastajanju; on je večan: "*Circular movement has not come into being, it is the original law, in the same way as the mass of force is the original law without exception or possible infraction. All becoming happens inside of the cycle and the mass of force*"⁹. Svako nastajanje se dovodi u vezu sa vremenom; ono postoji jedino unutar ciklusa vremena. U Ničeovoj filozofiji ciklično shvatanje vremena je moguće jedino pod pretpostavkom njegovog učenja o večnom vraćanju istog¹⁰. Osnovna intencija ovoga učenja jeste da čoveka odvrati od "sakralnog" shvatanja vremena, nadvremenog ideala kako bi vreme učinio istinskom mogućnošću ljudskog postojanja.¹¹ Učenjem o večnom vraćanju istog, Niče projektuje strukturu vremena u kome se prošlost i budućnost u trenutku naizmenično ponavljaju: "*And if every thing have already existed, what thinkest thou, dwarf, of This Moment? Must not this gateway also- have already exested?*"

And are not all things closely bound together in such wise that This Moment draweth all coming things after it? Consequently-itself also?

---

⁸ Ciklično shvatanje vremena tesno je povezano i sa mitskom strukturom sveta. U mitskoj slici sveta stvarnost se zadobijala stalnim ponavljanjem ili podražavanjem određenih arhetipova. To je omogućavalo čoveku da izađe iz svakodnevnog hronološkog vremena i stupi u neko sasvim različito "sakralno" vreme.

⁹ Vidi: F.Niče 'Volja za moć', str. 492.

¹⁰ Učenje o večnom vraćanju istog Niče je doživljavao kao "bezdanu misao", "najdublju misao", "pobednu misao", "najtežu misao". U svom autobiografskom delu "*Ecce homo*" Niče kaže da mu je ona zasijala poput munje avgusta 1881. god. dok se šetao šumama Silvaplanskog jezera "*6000 stopa s one strane čoveka i vremena*" (str. 79). Možemo reći da čitav njegov opus predstavlja pokušaj rasvetljavanja problema vremena u "*najtišem času*".

¹¹ Ova intencija provejava kroz čitavu knjigu "*Zarathustra*" a na najupečatljiviji način je pokazana u odeljku "*The Vision and the Enigma*" u slici zmije: "*A young shepherd did I see, writhing, choking, quivering, with distorted countenance, and with a heavy black serpent hanging out of his mouth.*"

Had I ever seen so much lothing and pale horror on one countenance? He had perhaps gone to sleep? Then had the serpent crawled into his throuth-there had it bitten itself fast.

My hand pulled at the serpent, and pulled-in vain! I failed to pull the serpent out of his throuth. Then there cried out of me: 'Bite! Bite!'" (pg. 155).

Odgovor na ovu zagonetku Niče daje u odeljku "*The Convalescent*": "*And how that monster crept into my throuth and choked me! But I bit off its head and pat it away from me*"(pg. 211). Zmija je životinja večnog vraćanja istog koja kada se odmoti postaje "a heavy black serpent" koja visi iz usta. Trenutak kada Zarathustra zagriže zmijinu glavu jeste trenutak "velikog bola" i patnje kada on bolestan leži sedam dana. Da bi se večno vraćanje istog potvrdilo potrebno je ispljuniti zmijinu glavu. To je trenutak Zarathustrinog iskupljenja koji se događa u svakom momentu. Svaki momenat označava da se iskupljenje događa uvek, again and again: "*Becoming must be explained without recourse to final intentions; becoming must appear justified at every moment (or incapable of being evoluated; which amounts to the same thing); the present must absolutely not to be justified by a reference to a future, nor the past by reference to the present*" (F. Nietzsche "*Will to Power*", pg. 377). "*Moja formula za veličinu u čoveku jeste amor fati: ne hteći imati ništa drugo, ni napred, ni nazad, ni u celoj večnosti*" (F. Niče "*Ecce Homo*" pg. 42). Ovim Niče upućuje da taj momenat nije jedan momenat među mnogim drugim, već svaki momenat gde se sve događa odjednom. Van trenutka ništa ne može da postoji: "*There is no outside!*"(F. Nietzsche "*Thus Spake Zarathustra*", pg. 211). "*Every moment beginneth existence, around every 'Here' rolleth the ball 'There'. The middle is everywhere. Crooked is the path of eternity*"(Ibid., pg. 211). Trenutak obuhvata sve vreme uključujući prošlost i budućnost koje protivreče jedna drugoj: "*Wandereth 'twixt the past and the future as a heavy cloud*" (Ibid., pg. 222), sve do trenutka kada volja kaže: "*But thus do I will it*" (Ibid., pg. 139).

For whatever can run its course of all things, also in this long lane outward-must it once more run!"¹²

U cikličnom procesu kategorije prošlosti i budućnosti prelaze jedna u drugu: prošlost dobija karakter otvorenosti same mogućnosti čoveka, a budućnost karakter nepromenljivosti prošloga.

Samim tim što Niče prošlost i budućnost promišlja u okviru trenutka, upućuje nas da je i u jednom i u drugom slučaju mislio iz perspektive beskonačnosti vremena. Na tragu ove spoznaje on je smatrao da sve u svetu podleže plimi i oseci vremena. Sve što teče u vremenu, svi konačni likovi, morali su, ako je vreme određeno kao beskonačnost prošlog i kao beskonačnog budućeg, uvek proteći i ponovo dolaziti. Ovim Niče jasno pokazuje da je večni tok vremena tumačio kao večno vraćanje istog.

Tako je Niče napustio polaznu osnovu o pravolinijskom shvatanju vremena unapred i unazad. Budući da je vreme vezao za ciklično kretanje, on mu je dao karakter večnosti, što predstavlja ključ za razumevanje njegovog shvatanja vremena. Vreme shvaćeno kao večno znači da ono ne podleže niti nastajanju, niti nestajanju; ono je zakon od pamtiveka. Da je vreme moglo početi nastajati, ono bi dostiglo svoj kraj. To bi značilo kraj svake promene. Pošto ciklično kretanje do sada nije dostiglo svoj kraj, Niče uzima kao dokaz da završetak nije moguć: *"If the world had a goal, it must have been reached. If there were for it some unintended final state, this also must have been reached...The fact of "spirit" as a form of becoming proves that the world has no goal, no final state, and is incapable of being"*¹³. Stoga on zaključuje da ciklično kretanje nema ni početka, ni kraja; ono je večno, odnosno beskonačno. Otuda neprekidnost cikličnog kretanja mu omogućava da vreme tumači kao večno vraćanje istog. Upravo u fenomenu "istog" on je ukazao na ontološki karakter vremena: da se u svakoj strukturi sadašnjeg stalno ponavlja ista struktura odnosa između prošlog i budućeg.

2. VREME KAO ONTOLOŠKA KATEGORIJA

Iz prethodnog izlaganja možemo zaključiti da je: trenutak onog "sada" trenutak koji prolazi, koji je u gibanju¹⁴. Misliti trenutak zahteva da se misli večnost. Vreme učiniti večnim, za Ničea, ne znači učiniti ga bezvremenim, već povezati ga sa kretanjem in infinitum. Vredno pažnje je sledeće pitanje: Kako je Niče tumačio odnos beskonačnosti spram konačnosti?

Hrišćanska filozofija je pojam beskonačnog promišljala kao večnost iz perspektive onostranosti, nadvremenog ideala, Boga. Nasuprot tome, pod konačnošću je podrazumevala celokupno Zemaljsko postojanje koje podleže radjanju i umiranju, nastajanju i nestajanju. Zbog toga ga je smatrala nedostojnim promišljanja. Postavljenom onostranošću, hrišćanska filozofija je nastojala da prolaženje konačnih događaja u svetu učini ništavnim i pukim prividom smatrajući da ono ne podleže istinskom bivstvovanju.

¹² Vidi: F. Nietzsche "Thus Spake Zarathustra", pg. 154.

¹³ Vidi: F. Nietzsche "The Will to Power", pg. 546.

¹⁴ Nasuprot Ničeu, Gete je imao pesničku viziju vremena kao "zaustavljenog trenutka": "Zastani malo, tako si lep!" (vidi: Gete, "Faust", str.161). Smisao vremena, prema Geteu, je smešten u taj trenutak kao samoužitak koji postaje svrhom ljudskog života. Sve van toga trenutka se pokazuje efemernim.

Niče se odlučno suprodstavlja hrišćanskoj metafizici dramatičnom tvrdnjom: "Bog je mrtav". Smrću Boga on je nastojao da odvрати čoveka od vekovne metafizičke zaslepljenosti nadvremenim idealom afirmišući prolaženje konačnih stvari na Zemlji: *"Whatever hath become perfect, everzthing mature – wanteth to die!" So sayest thou. Blessed, blessed be the vintner's knife! But everything immature wanteth to live; alas!*

*Woe saith: 'Hence! Go! Away, thou woe!' But everything that suffereth wanteth to live, that it may becomematur and lively and longing..."*¹⁵ Time se pokazuje da beskonačnost, u Ničeovoj filozofiji, se sastoji u ostvarivanju vlastite mogućnosti konačnog u smislu stalnog preobražavanja: radjanja i umiranja. Beskonačnost afirmiše konačnost kao što vazduh koji dišemo određuje čovekovo postojanje. Ona je medij ljudskog opstanka. Afirmacijom beskonačnog ponavljanja konačnog¹⁶ Niče ukazuje prevashodno na ontološki karakter vremena¹⁷. Ovim je nastojao da ukine opreku bića i nastajanja koja je karakteristična za tradicionalnu-metafizičku filozofiju. Dok je u tradicionalno- metafizičkoj filozofiji biće predstavljalo nešto nepokretno, za Ničea biće jeste ono pokretno, što podleže večnom kretanju i promeni. Pošto više nema bića sa one strane nastajanja, vreme, prema njemu, je biće samog nastajanja, odnosno tumačiti biće nastajanja znači tumačiti ga kao večno vraćanje istog: *"That everything recurs is the closest approximation of a world of becoming to a world of being:- high point of the meditation"*¹⁸. Biće, kao beskonačno ponavljanje, uvija konačnosti u sebe i određuje njenu bit koja se sastoji u stalnom stvaranju i razaranju, radjanju i umiranju. Vreme, kao ontološka kategorija, postaje konstitutivan činilac sveta. U tom smislu svet postaje večan tj. beskonačan u vremenu: *"The world exists; it is not something that becomes, not something that passes away. Or rather: it becomes, it passes away, but it has never begun to become and never ceased from passing away-it maintains itself in both."*¹⁹

Time se pokazuje da se Niče kretao na tragu Kantovog dokaza teze prve antinomije čistog uma. Kant kaže: *"Jer neka se pretpostavi da svet nema nikakvog početka u vremenu: onda je do svakog trenutka u sadašnjosti protekla jedna večnost, te je, prema tome, u svetu istekao jedan beskonačan niz stanja stvari jednih za drugima"*²⁰. Poenta njegove teze je da ukoliko bi postajala protekla večnost kao beskonačan niz stanja stvari, ona bi morala biti završena u sadašnjem trenutku. Zbog toga, prema Kantu, beskonačni niz koji je protekao tj. beskonačna prošlost nije moguća. U tom kontekstu Niče je bio svestan svih poteškoća oko aporetičkog problema beskonačne prošlosti. Tu se on suočio sa najtežim pitanjem: Kako tumačiti nešto, a da to nema svoj početak? Ili, kako prošlost može biti beskonačna tj. da nikada nije imala svoj početak? Niče je smatrao,

¹⁵ Vidi: F. Nietzsche "Thus Spake Zarathustra", pg. 312.

¹⁶ Konačnost, u Ničeovoj filozofiji, je određeno kao volja za moć tj. kao force: *"Is it not: the world, as force, may not be thought of; we forbid ourselves the concept of an infinite force as incompatible with the concept 'force'"*(F. Nietzsche "The Will to Power", pg. 547). Iako podleže beskonačnom ponavljanju, volja za moć nema mogućnost za beskonačno razvijanje i napredovanje. Ukoliko bi imala takvu sposobnost to bi značilo da Bog još uvek živi. Neophodnost ove promene se vezuje za vremenitost. U čemu se sastoji suština snage Niče nigde ne eksplicira, pa se jedino iz konteksta njegove filozofije može zaključiti da je vreme mera snage.

¹⁷ Uporedi E. Fink *"Nietzscheova filozofija"*, str. 118,119.

¹⁸ Vidi: F.Nietzsche *"The Will to Power"*, pg. 330.

¹⁹ Vidi: F. Nietzsche *"The Will to Power"*, pg. 548.

²⁰ Vidi: I. Kant *"Kritika čistog uma"*, str. 272.

nasuprot Kantu, da aporetika beskonačne prošlosti ne može biti rešena beskonačnim nizanjem stanja stvari. Ovde je potrebno naznačiti da je Kant pod "nizanjem stanja stvari" podrazumevao promenu stanja supstancije. Svaka promena je sadržana u vremenu. U tom sklopu bit vremena kao promena se ogleda u punktualnosti, trenutnosti. Shvatiti vreme kao čistu punktualnost na osnovu zakona kauzaliteta po kome je svaki sledeći događaj prouzrokovan prethodnim, kao što to Kant shvata, značilo bi nemogućnost prezentovanja dovršetka tog procesa. Ono što prvenstveno ne treba gubiti iz vida jeste da je prošlost, ipak ono što "je bilo", po sebi već dovršeno. Sledstveno tome, nedostatak Kantovog promišljanja se pokazuje u tome što je vreme posmatrao isključivo iz perspektive pravolinijskog, linearnog kretanja. Posmatrajući vreme kroz tu prizmu, sadašnjost je jedino mogla predstavljati kraj beskonačne prošlosti koja se može lako zamisliti isto kao i početak beskonačne budućnosti. To je proizvelo strogo razgraničavanje vremenskih dimenzija koje su protivrečile jedna drugoj.

Podstaknut hipotezom dokaza Kantove prve antinomije, Niče je smatrao da beskonačna prošlost može biti moguća jedino pod pretpostavkom kružnog kretanja. Njegova vizija neprekidnog kretanja je mogla biti predstavljena samo na takav način. Sa druge strane, van ovog strogo definisanog odredjenja, jedan konkretan događaj je ipak morao jednom početi kako bi u potpunosti ostvario svoju mogućnost. Međutim, ovde smo samo na trenutak dovedeni u ambivalentnu situaciju, koja se brzo razrešava. Sa Ničeovog aspekta promatranja vremenskih dimenzija taj događaj se već dogodio. U tom smislu Zaratuštra kaže u odeljku pod naslovom *"The Convalescent"*: *"Everything goeth, everything returneth; eternally rolleth the wheel of existence. Everything dieth, everything blossometh forth again; eternally runneth on the year of existence."*²¹. Tok svih stvari kroz vreme on naziva "velikom godinom postojanja". Ta se godina beskonačno ponavlja u igri radjanja i umiranja, cvetanja i uvenuća. Time Niče pokazuje da nema ničeg novog pod Suncem, sve se već dogodilo. Najzad se možemo usuditi da zastupamo tezu da Ničeov referencijalni oslonac koji sačinjava beskonačnost, shvaćena u slici kruga, predstavlja moguće rešenje Kantove prve antinomije.

Sa ontološkog aspekta, u kontekstu Ničeove filozofije, vreme je mišljeno u neposrednoj vezi sa bićem. Njegovo nastojanje da biće razumeva kao iskonsko vreme se ogleda u sabiranju prošlog i budućeg u trenutku "sada". Zbog toga što se ponavljanje zbiva u svakom trenutku, ono pripada trenutku večnosti. Trenutak večnosti se nagoveštava u "velikom podnevu". "Podne" je najviši trenutak ispunjenja, vrhunac koji se obznanjuje kao središte vremena u kome ono otkriva svoje lice. To je trenutak kada se prošlost i budućnost susreću u jednoj tački, trenutak najkraće senke i najvišeg jedinstva u kome dolazi do metamorfoze pre-podneva i po-podneva, bola i radosti, Meseca i Sunca, noći i dana. Upravo trenutak večnosti ukazuje da je Niče celinu vremenskog sklopa mislio kao identitet (*"jedno te isto"*). Pri tom je identitet shvaćen u vrlo širokom smislu. Pre svega identitet je Niču poslužio kao sredstvo svodjenja vremenskih dimenzija na jedan opšti pojam – pojam večnosti. Identitet ne označava obično ponavljanje u strogo odredjenim vremenskim razmacima, već neprekidno prožimanje prošlosti i budućnosti u sadašnjosti. Ovo prožimanje se sastoji u sledećem: budućnost je posredovana prošlošću tj. onim što je bilo i što još uvek jeste u sadašnjosti. Prošlost može da postoji u sadašnjosti, samo ukoliko budućnost večno nanovo dolazi. Isprepletanost vremenskih dimenzija, koja ima karakter "istog", u smislu njihovog neprekidnog ponavljanja, može biti tumačena

²¹ Vidi: F. Nietzsche *"Thus Spake Zarathustra"*, pg.211.

samo kao "jedno". "Jedno", "isto", "biće" označava neraskidivu povezanost vremenskih dimenzija. Na taj način Ničeovo shvatanje vremena možemo izraziti filozofskom jednačinom: vreme = beskonačno ponavljanje = biće = jedno = identitet.

Ontološki aspekt vremena se ne iscrpljuje u beskonačnom ponavljanju, već on svoj pravi smisao dobija u ekstatičkoj otvorenosti čoveka prema svetu. To je trenutak "velikog podneva" u kome se postojanje potvrđuje u jednom faktičkom Ovde i Sada. Postojanje ima karakter entelehije, jer uvek ostvaruje svoju mogućnost bilo potvrđivanjem, bilo poricanjem. Reći NE postojanju znači reći NE onom prolaznom, promenljivom na Zemlji, vremenu kao kružnom kretanju, beskonačnom ponavljanju. To je imalo za konsekvencu podređivanje Zemlje onom večnom i nepromenljivom koje je utemeljeno u onostranosti. Reći DA postojanju znači reći DA svemu što je bilo, što jeste i što će biti. Najvišu formulu potvrđivanja Niče obznanjuje kao *amor fati*. To je formula vremena kao večno vraćanje istog. Čovek se prepušta dionizijskoj igri vremena koja uništava, ali isto tako otvara mogućnost za buduće, za nastajanje. Sve u svetu podleže večnoj dionizijskoj igri stvaranja i razaranja. Svet postaje savršen. Savršenstvo sveta Niče opisuje kao rajsko stanje odnosno kao apolonski veo dionizijske osnove sveta. Najbolji momenat, koji to ilustruje, je prikazan na filozofsko-poetski način u "*Zarathustra*" u odeljku pod naslovom "*The Drunken Song*":

*"O man! Take heed!
 What saith deep midnight's voice indeed?
 I slept my sleep-
 From deepest dream I've woke, and plead:
 The world is deep,
 And deeper than the day could read.
 Deep is its woe-
 Joy-deeper still than grief can be:
 Woe saith: Hence! Go!
 But joys all want eternity-
 Want deep, profound eternity!"²²*

Zaratustrina "radost" jeste trenutak preobražavanja sveta izazvana smrću Boga. "Radost" govori o iskustvu prolaznosti vremena, njenog čvrstog utemeljenja u Zemlji. To je trenutak ekstatičke otvorenosti čoveka prema svetu, drhteće iskustvo večnosti. Zemlja večno istrajava u prolaznom vihoru vremena. U iskustvu prolaznosti vremena, čovek postaje svestan svoje konačnosti. On stoji nem pred tom činjenicom, a nemoć pred sobom se ogleda u strahu. On je uzrok zbog čega se čovek upravljao prema božanskom idealu tražeći u njemu nadu i utehu. S druge strane, čovek je imao strah od neizvesnog, nepoznatog. Bolje mu je bilo da se drži nečeg sigurnog i izvesnog nego da se otisne u more nesigurnosti i opasnosti. Živeti u takvom vrtlogu vremena značilo je iskušavati samog sebe. Iskušavajući sebe, čovek je trebao da nauči da podnosi strah kazivajući životu DA. Da bi se prevazišao strah, potreban je ponos. Ponos Niče metaforički predstavlja u slici orla koji je zajedno sa zmijom, najmudrijom životinjom, uvučen u igru kruga. Životinje nisu te koje prave ciklično kretanje, već se one samo

²² Vidi: F. Nietzsche "*Thus Spake Zarathustra*", pg. 314.

uklapaju u njega kako bi sebe potvrdile. Tim cikličnim kretanjem i njegovim stalnim ponavljanjem, Niče određuje sve događaje u svetu, kao i samog čoveka²³.

U metafizičkoj slici vremena se ogleda njegova teznja da nastajanju utisne karakter bića; da vreme shvati kao sveobuhvatajući fenomen. Pre svega Ničeovo ishodište jeste da je nastajanje prolazno, da ono podleže večnoj igri stvaranja i razaranja. Shodno tome strukturu vremena je sagledavao kao neprekidno prolaženje vremenskih dimenzija. Zanimljivo je, međutim, da Niče nigde ne obrazlaže svoje stanovište. Iako je insistirao na približavanju bića i nastajanja, on nigde nije bliže pojmovno eksplicirao ono "kako" nastajanju utisnuti karakter bića. Drugim rečima, nije učinio odlučan korak u eksplicaciji onog "ja jesam" tj. u načinu na koji vreme određuje svet i čoveka. U ovoj sferi on ostaje nedorečen. Razlog možemo tražiti u tome što Niče nije temeljno promišljao pojam beskonačnosti, temporalne strukture sveta i pojam cikličnog kretanja kako bi otklonio sve nedoumice u vezi sa tim. U svakom slučaju ono što naše kritičko oko ne dovodi u nedoumicu jeste to što je vremenu dao jednu dubinsku dimenziju: on pokušava istovremeno misliti vreme i večnost.

3. NIČEOVO SHVATANJE VREMENA *nasuprot* HRIŠĆANSKOM SHVATANJU VREMENA

Postoji li razlika između vremena i večnosti? Kako se hrišćanska filozofija odnosi spram vremena i večnosti? U kakvom je ono odnosu spram Ničeovog shvatanja vremena i večnosti? To su pitanja koja ćemo razmatrati u daljem izlaganju.

Pitanje o razlici između vremena i večnosti može se učiniti banalnim. Međutim, ono je takvo samo na prvi pogled. Sa hrišćanske pozicije vreme je vezano za konkretan čovekov život i zemaljsko postojanje. U tom smislu vreme je shvaćeno kao nizanje, prolaženje konačnih stvari što je samom postojanju davalo karakter ništavila, pukog privida. Upravo ovakav karakter postojanja omogućen je tumačenjem i razumevanjem vremena iz perspektive onostranosti koja je oličena u Bogu. Ideja Boga je označavala večnost. Možda najreprezentativnije značenje pojma večnosti u hrišćanskoj filozofiji, koje je ostalo merodavno za filozofsku misao sve do danas, se nalazi u filozofiji Aurelija Avgustina. U svojim "*Confessions*" on kaže: "*večit..., jer su nepromenljivi i oblik i pokret u tebi*"²⁴. Za božanski um prošlost označava ono čega više nema, a budućnost ono čega jos nema, pa u izvesnom smislu postoji samo večno "sada"²⁵. Kako u Avgustinovom tako i u Ničeovom slučaju večno "sada" je shvaćena kao nepromenljivost i identičnost. Međutim, dok se kod Ničea večnost odnosila na neprekidno vraćanje svih vremenskih dimenzija (noon and eternity) i u tom smislu vreme povezivao sa večnošću kako bi prevladao destruktivnu tendenciju vremena, dotle kod Avgustina večnost se odnosila samo na "sada" koje nije moguće deliti (the eternity of God). Dubljim

²³ Vidi: F. Nietzsche "*Thus Spake Zarathustra*", pg. 19. Posebnu eksplicaciju ovog problema je dao M. Heidegger u tekstu "*Who is Nietzsche's Zarathustra*", pg. 214.

²⁴ Vidi: Saint Augustine "*Confessions*", XI, 6, pg. 33,34.

²⁵ Još je Platon uveo princip večne sadašnjosti. Vreme je, prema njemu, pokretna slika večnosti. Zbog toga što vreme podleže prolaznosti Platon ga naziva onim ne-bivstvjućim. Nasuprot tome, večnost određuje kao neprolazno, što znači da ona ne može biti ni "pre", ni "kasnije" pa je stoga naziva večnom sadašnjošću. U tom pogledu Avgustin sledi Platona prihvatajući postojanje večne sadašnjosti.

promišljanjem se uvidja da je Avgustin time nastojao večnost Boga tumačiti apstrahovanu od prolaznosti vremena. Večni Bog stvara svet iz ničega (*creatio ex nihilo*) čime je konačnost i prolaznost smeštena u kategoriju temporalnosti. Ogojeno "sada", koje u sebe ne uključuje ni prošlo ni buduće, je artikulirano kao bezvremeno.

U pomenuta dva slučaja vreme je shvaćeno kao konačno, prolazno. Imenovanjem Boga kao stvaraoca vremena, hrišćanska metafizika je poricala bit vremena. Vreme je predstavljalo samo "senku večnosti" koje je omogućavalo prolaženje zemaljskih, konačnih događaja. Time je vreme u potpunosti bilo podređeno Bogu u smislu u kojem je on određivao njen početak i kraj. Konačnost vremena je označavalo utonuće u božansku večnost. Nasuprot tome, Niče je prvenstveno nastojao da ovekoveči vreme tj. da učvrsti njegovu moć, dajući mu karakter beskonačnog ponavljanja. U tom pogledu postoji bitna razlika između ovog Ničeovog nastojanja i nastojanja hrišćanske metafizike da se oslobodi prevlasti vremena. Kako bi vratio vremenu raskoš i moć koja mu je bila oduzeta, Niče u svojoj filozofiji pokušava da prevlada onostrani horizont tumačenja vremena. Da bi smo pokazali važnost ovog poduhvata neophodno je poći od njegovog određenja hrišćanskog tumačenja vremena: "*God is a thought-it maketh all the straight crooked, and all that standeth reel. What? Time would be gone, and all the perishable would be but a lie?...Evil do I call it and misanthropic, all that teaching about the one, and the plenum, and the unmoved, and the sufficient and the imperishable! All the imperishable-that's but a simile, and the poets lie too much*"²⁶. U spisu "*Zarathustra*" u odeljku "*Redemption*" hrišćanski horizont tumačenja vremena određuje i kao osvetu (*ressentiment*). On kaže: "*This, yea this alone is revenge itself: the Will's antipathy to time,....*"²⁷. Nepomirljiv i osvetnički stav bogova prema prolaznosti vremena proizilazi iz nedostatka jednog čvrstog oslonca na Zemlji koji bi vremenu, a samim tim i čoveku i svetu, omogućio večno postojanje. Zbog toga osvetu Niče izvodi kao suprodstavljenost Zemlji, vremenu tj prolaženju i onome što prolazi u prolaženju. Njen cilj jeste da Zemlju, kao pozornicu prolaženja, u potpunosti potčini sebi. Tako Niče misli o osveti na metafizički način, kao suodređenje vremena. Da bi smo shvatili vreme, prema njemu, moramo izmeniti horizont tumačenja, a to znači ukinuti onostranost, ubiti Boga kako bi se pojavio sav sjaj Zemaljskog postojanja. Otuda smrt Boga označava kraj negiranja vremena. To, što uprkos izmaknutom Božijem osloncu vreme i dalje postoji, nedvosmisleno pokazuje da ovde nedostaje jedno šire uporište za puno razumevanje njegovog shvatanja vremena. Gde se ovo uporište nalazi i u čemu se ono sastoji, nije lako sagledati na osnovu razbacanih i fragmentarnih Ničeovih tekstova. Najpodrobnije se ono izlaže u "*Zarathustri*" u već pomenutom odeljku "*The Drunken Song*" gde on patnju i bol suprotstavlja radosti. Patnja i bol izražavaju temeljnu strukturu ljudskog opstanka koja se sastoji u iskustvu prolaženja vremena. Vreme koje dolazi nikada ne dolazi da bi ostalo, već da bi otišlo u prolaženju. Zbog toga, prema hrišćanskom tumačenju vremena, prolaznost vremena jeste znanje u dubokoj patnji. Da je sve podvrgnuto prolaženju znači što god da se pojavi u zanosnom sjaju čeka smrt; sve postaje njen plen. Zbog toga bol jeste dubok. Iskusiti prolaznost vremena znači iskusiti vlastito uništenje. Patnja u vremenu vidi samo ono jednokratno-neponovljivo odlaženje i iščezavanje, rušilački karakter vremena. Dubini hrišćanske patnje Niče suprodstavlja dubinu radosti. Dok patnja vidi samo uništavajući i iščezavajući karakter vremena, radost dublje posmatra vreme.

²⁶ Vidi: F. Nietzsche "*Thus Spake Zarathustra*", pg. 83.

²⁷ Vidi: F. Nietzsche "*Thus Spake Zarathustra*", pg. 138.

Radost kaže "DA" dolaženju i prolaženju čime je Niče nastojao da uzdigne vreme iz puke ništavnosti. Za razliku od patnje, radost ne naglašava samo uništavajući kovitlac vremena, već ona otvara mogućnost za nastajanje i radjanje. Na taj način vreme nije samo odlaženje u prošlost, već i dolaženje iz budućnosti. Niče nedvosmisleno insistira da prošlost pretpostavlja budućnost, kao i obrnuto, da budućnost pretpostavlja prošlost. Medjutim, ovo pretpostavljanje je pre jedna medjuzavisnost koja se ne može lako razgraničiti na "ranije" i "kasnije"²⁸. To je usled toga što prošlost i budućnost kao takvi bivaju mogući tek u vrtlogu onoga "sada". Oni svoje lice i naličje otkrivaju u krugu beskonačnog dolaženja i prolaženja. Ovde Niče pravi odlučujući iskorak davajući onom "sada" karakter večnosti: "*Al, svaka radost hoće večnost – hoće duboku, duboku večnost*". U stvari svoj *hybris* on ispoljava tako što dolaženje i prolaženje vremena shvata kao neizbežno, stalno ponavljanje, kao "isto". Stoga je večno vraćanje istog odgovor na problem prolaženja.

Utisnuti dolaženju i prolaženju vremena pečat večnosti, Niče u najširem smislu, pravi radikalna zaokret spram hrišćanske filozofije vremena. Večnost koja uključuje i vreme označava vreme kao takvo. U tom sklopu najplodonosniji Ničeov uvid koji nam otkriva zagonetku vremena se nalazi u već pomenutom odredjenju osvete. Konačno, ovde ćemo u celosti izreći njegovo odredjenje osvete. Osveta je "*the Will's antipahty to time, and its 'It was'*". Na prvi pogled ono "bilo je" nas može ostaviti začudjenim i u krajnjem nerazumevanju. Zašto Niče ističe samo "bilo je", a ne i "sada" i "to će biti"? Naravno, da je Niče smatrao da je vreme odredjeno i prošlošću, sadašnjošću i budućnošću. Medjutim, ono "bilo je", u hrišćanskoj filozofiji je imalo ireverzibilni karakter. To je teret koji ona nije mogla da svali sa sebe. Kako ono "bilo je" osloboditi tog teškog "kamena" i pustiti u reku bivanja jeste ono što je Ničea zaokupljalo²⁹. Za razliku od hrišćanske filozofije, rešenje ovog problema on nije pronašao u pravolinijskom kretanju o čemu je ranije bilo reči. Kružno kretanje je, prema njemu, jedino moglo odslikavati jedan reverzibilan proces što je vremenu davalo karakter večnog.

Neosporno da je Niče večnost vezivao za beskonačnost što mu je sa ontološkog aspekta omogućilo ukidanje opreke bića i nastajanja. Analogno tome, sa onto-teološkog aspekta, večnost se takodje vezuje za beskonačnost s tim što ona negira konačnost. Onto-teološki temelj, koji omogućuje takvo poimanje večnosti, jeste ono "sada". Zahvaljujući beskonačnosti hrišćanska metafizika ono "sada" određuje kao biće. Tumačiti biće id est Boga znači misliti ono što "jest". "Sada" uvek već "jeste" prema hrišćanskoj metafizici ima za konsekvencu da ono ne podleže nikakvim promenama u vremenu. Shodno tome, "sada" i "jest" je odredjeno kao nepomično, statično, bezvremeno biće koje svojom beskonačnošću transcendirira vreme. Stoga u hrišćanskoj metafizici odnos večnosti spram vremena možemo odrediti kao odnos beskonačnog spram konačnog, nepokretnog spram pokretnog, statičkog spram dinamičkog.

²⁸ Najbolje uporište za ovakvo shvatanje vremena Niče je dao u odeljku "*The Great Longing*": "*O my soul, I have taught thee to say 'today' as 'once on a time' and 'formerly', and to dance thy measure over every Here and There and Yonder.*" (pg. 215).

²⁹ To "bilo je" Niče naziva "fragment, riddle, and fearful chance". Zaratustra zna da svi fragmenti pretenduju da vrede po sebi, da svaki od njih traži da igra svoju igru, ali Zaratustra takođe zna da tako ne treba igrati već je potrebno potvrditi slučajnost odjednom kako bi se svi delovi objedinili. Sve njegovo nastojanje se sastoji upravo u tome da "*to compose and collect into unity what is fragment and riddle and fearful chance*" (pg. 138).

Ničeov poduhvat se sastojao u izbegavanju hrišćanske sheme metafizike prema kojoj je beskonačnost negirala konačnost. Prema njegovom mišljenju beskonačnost je prisutna u konačnostima; ona je imanentna konačnim stvarima. Zahvaljujući beskonačnosti večnosti je pridavao metafizičku dimenziju. Beskonačno ponavljanje neponovljivog, veličanje neprolazne prolaznosti u prostorno-vremenskoj određenosti, izražava metafizički pogled na svet (*Weltanschauung*). Ali, ako se promisli ono što proizlazi *par excellence* iz takvog koncepta večnosti, uvideće se da ono ima izrazito antimetafizičku nastrojenost. Priroda te nastrojenosti se ogleda u njegovom nastojanju da prevlada nadvremeni ideal i tako vrati Zemlji sjaj vremena, bučni prolaz sveg prolaznog. Ovim je Niče pronašao put izlaza iz istorije hrišćanstva čime njegova koncepcija vremena dobija karakter obostrane metafizike. Pitanje koje se nameće je sledeće: Da li Niče "obrnutom metafizikom" stoji u istoriji zapadne metafizike kao jedna mislilačka figura pored drugih ili prevazilazi tu istoriju? Mislilac, kao što je Hajdeger, je smatrao da je Niče samo "dovršitelj" tradicionalne metafizike, a njegova filozofija njen "završni oblik". Ukoliko bi to bilo tako, onda bi se time negirao suštinski karakter Ničeovog shatanja vremena; bila bi osporena svaka mogućnost plodotvornog razgovora sa njim.

4. EPILOG: VREME I DIONIS

Divljenje prema Ničeovoj radikalnosti ne sme nam zamračiti jedan isto tako važan uvid: da vreme smešta u polje appearance. Na najupečatljiviji način Niče govori o tome u knjizi *"The Will to Power"*: "*Time eternal. But space and time do not exist in themselves. "Changes" are only appearances (or sense processes for us); if we posit the recurrence of these, however regular, nothing is established thereby except this simple fact, that it has always happened thus...But appearances cannot be "causes"!*"³⁰ Konsekventno tome pojava vremena jeste ono što vreme čini mogućim. Pojava podleže "promeni" što sačinjava bit vremena³¹. Promene jesu večne kao produkti naših čula. Odmah se nameće pitanje: Šta uzrokuje našu predstavu vremena kao takvu? Da li je vreme samo jedna predstava u koju čovek nastoji uneti određeni smisao? Odgovor na ovo pitanje Niče daje u pojmu Dionisa. Dionis je čulnost, bog večne igre koji svojom opojnošću, zanosom, nemirnim preobražajem, ludilom uzdiže čoveka iznad treznog, racionalnog-logičkog poimanja sveta; lišava čoveka mučnih svakodnevnih normi svojim zaboravljanjem³². Nasuprot Dionisa stoji Apolonsko oko, pojava, privid kao njegov odraz. Apolon vremenu daje meru, uspostavlja granice između vremenskih dimenzija, neizvesnost pretvara u izvesnost; on je tumač dionizijskog stanja. U Dionizijsko-Apolonskoj napetosti čovek mora apolonskim okom posmatrati svet i u isti mah čeznuti da prevaziđe posmatranje kako bih pronikao u zagonetnost vremena. Vreme je odraz onog što istinski jest, a to je Dionis. Zbog toga što čovek ne može izaći iz mreže ovih

³⁰ Vidi F. Nietzsche *"The Will to Power"*, pg. 293.

³¹ Ibid., pg. 547.

³² Vidi: F. Nietzsche *"Rođenje tragedije"*, str. 52. Motiv zaboravljanja je posebno ekspliciran u Ničeovoj knjizi *"On the Advantage and Disadvantage of History for Life"*. Niče je smatrao da je zaborav neophodan uslov života: bez sećanja se još može živeti, ali bez zaborava to nije moguće. Bez zaborava sve ono prošlo, bi postalo "grobar sadašnjeg". U tome se ogleda nadistorijsko stanovište koje je ovde samo uzgred pomenuto.

dvaju principa Niče ih određuje kao jedinstvo: *"Sve što postoji pravedno je i nepravedno i podjednako ravnopravno u oba. To je tvoj svet! To se zove svetom"*³³.

Motiv vremena, kao kategorije appearance, provejava kroz ceo spis *"Zaratustre"*. Njegova sveprisutnost nam ne ukazuje ni na kakvu jasnu odredjenost, uhvatljivost. Ali, ovaj neodredjenost, neuhvatljivost vremena u Ničea nije slučajna. Tom naizgled poigravanju sa čitaocem, traženju saučesništva od strane čitaoca u igri zavodjenja, opčinjavanja i prikrivanja Niče je na posredan način ukazao na spoznaju lavirinta vremena. Slike "noći", "bezdana", "mora": sve su to nazivi za "jedno te isto", za ono što se može nazvati beskonačnost, večnost, vreme po sebi, kontinuum promena. Taj pak kontinuum promena Niče je nastojao iskušavati. Iskušavanjem kontinuum, on je iskušavao samog sebe. Jedino apstrahovanjem jednog momenta kontinuma toka zbivanja, čovek zadobija predstavu vremena. Kantovo i Avgustinovo shvatanje vremena nam govori da je vreme tek nešto subjektivno tj. da je ono uslovljeno načinom saznanja subjekta³⁴. U tom smislu Niče u potpunosti sledi Kantovo i Avgustinovo shvatanje vremena što se ocrta u Apolinijsko-Dionizijskoj relaciji. Koliko god Dionis nastoji da uroni subjektivno do potpunog samozaborava, on poseduje nagon koji čezne za prividom³⁵. Upravo privid jeste mesto u kome se ogleda osobenost Ničeovog filozofskog razmatranja vremena. Niče je bio zaokupljen vizijom vremenske strukture sveta. Stoga je sebi postavio zadatak da pronikne u tajnu vremena.

*" And behold! And eagle swept
through the air in wide circles
and on it hung a serpent, not
like a prey, but like a friend: for
it kept itself coiled round the
eagle's neck. "*³⁶

---

³³ Ibid., str. 65.

³⁴ Kant vreme određuje isključivo kao oblik opažajne svesti, kao čistu formu čulnog opažanja a priori. Vreme apstrahovano od čulnog opažanja ne može pripadati starima ni kao uslov, ni kao osobina. Odričući vremenu svako pravo na apsolutni realitet. Kant je poricao postojanje vremena po sebi. Niče nije iznašao nijedan drugi način da ukaže na postojanje vremena po sebi, nego da ga tek nagovesti u formi slutnje. Filozofsko utemeljenje ovog nastojanja nije u potpunosti jasno i jednoznačno. Pitanje je da li se njegovi jedva razumljivi nagoveštaji u tom pravcu uopšte mogu nazvati utemeljenjem.

³⁵ Ibid., str. 36.

³⁶ Vidi: F.Nietzsche *"Thus Spake Zarathustra"*, pg.19.

PRIMARNA LITERATURA

NIETZSCHE, FRIEDRICH

The Will to Power, a new translation by Walter Kaufmann and R.J. Hollingdale, Vintage Books, New York, 1968.

Thus Spake Zarathustra, trans. by Thomas Common, Wordsworth Classics Of World Literature, Great Britain, 1997.

The Birth of Tragedy and The Case of Wagner, trans. By W. Kaufmann, New York: Vintage Books, 1967.

On the Advantage and Disadvantage of History for Life, Hackett Pub Co, 1980..

Ecce Homo, Grafos, Beograd, 1988.

Dionisovi ditirambi, Grafos, Beograd, 1988.

Filozofija u tragičkom razdoblju Grka, Grafos, Beograd, 1979.

Antichrist, Grafos, Beograd, 1988.

Knjiga o filozofu, Grafos, Beograd, 1984.

Slučaj Vagner, Grafos, Beograd, 1988.

Twilight of the Idols, Duncan Large, Oxford, 1998.

S E K U N D A R N A L I T E R A T U R A

- Allison B. David:** *The New Nietzsche: Contemporary Styles of Interpretation*, Mit Press, 1985.
- Aristotel:** *Fizika*, Globus, Zagreb, 1987.
- Augustine, Saint:** *Confessions*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987.
- Bataj, Žorž:** *O Niče*, književna zajednica Novi Sad, 1988.
- Barbarić, Damir:** *"Preludiji"* Povijesno-filozofske studije, HFD, Zagreb, 1988.
- Berger, L. Douglas:** *"Nietzsche Contra Schopenhauer: The Construel of Eternal Recurrence"*, <http://www.temple.edu/gradmag/summer99/berger.htm>
- Deleuze, Gilles:** *Nietzsche and Philosophy*, Columbia University Press, New York, 1983.
- Djurić, Mihailo:** *Putevi ka Niče*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1992.
Utopija izmene sveta, Prosveta, Beograd, 1979.
- Fink, Eugen:** *Nietzscheova filozofija*, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb, 1981.
- Fuko, Mišel:** *"Niče, genealogija, istorija"*, Theoria, broj 1, 1995, str. 79-96.
- Gete:** *Faust*, Nolit, Beograd, 1979.
- Grlić, Danko:** *Friedrich Nietzsche*, Liber, Zagreb, 1981.
- Grgas, Stipe:** *"Večno vraćanje istog i amor fati"*, časopis Filozofska istraživanja HFD, Zagreb, 1989, sveska 1, broj 28.
- Granije, Žan:** *Niče*, Plato, XX vek, Beograd, 2000.
- Heideger, Martin:** *Nietzsche (Volume I and II)*, trans. David Farrell Krell, Harper Collins Publishers San Francisco, 1979-1984.
Predavanja i rasprave, Plato, Beograd, 1999.
Evropski nihilizam-pet glavnih naslova u Ničeovom mišljenju, časopis Theoria, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1978, broj 3-4, str. 125-131.
Being and Time, Harper San Francisco, 1962

- Hunt, H. Lester:** *"The Eternal Recurrence and Nietzsche's Ethic of Virtue"*,
<http://144.92.98.103/ER&VIRT.htm>
- Kaufmann, Walter:** *Nietzsche Philosopher, Psychologist, Antichrist*, VINTAGE BOOKS, A Division Random House, New York, 1968.
- Kant, Imanuel:** *Critique of Pure Reason*, Bigz, Beograd, 1976.
- Kangrga, Milan:** *Praksa vrijeme svijet*, Nolit, Beograd, 1984.
- Lampert, Laurence:** *Nietzsche's Teaching An Interpretation of Thus Spoke Zarathustra*, Yale University Press, New Haven and London, 1986.
- Lowith, Karl:** *Svetska povest i dogadjanje spasa*, biblioteka August Cesarec, Svetlost, Sarajevo, 1990.
From Hegel to Nietzsche, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
Nietzsche's Philosophy of the Eternal Recurrence of the Same, trans. by J. Harvey Lomax, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, 1997.
- Muller, Severin:** *"Da se svaki mogući poredak mora beskonačno puta pojaviti"-Konceptija "svijeta" u slici "vječnog vraćanja" u Nietzschea, Humea i J. L. Borgesa*, časopis Filozofska istraživanja, Zagreb, 1990, broj 38-39, sveska 5-6, str. 1429-1460.
- Margrajter, Rajnhard:** *"Sveporicanje i svepotvrđivanje:osnov volje kod Šopenhauera i Ničea"*, zbornik Šopenhauer i savremena misao, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1990.
- Pfeiffer, Rose:** *Eternal Recurrence in Nietzsche's Philosophy*, The Review of Metaphysics, vol. XIX, no.2, Dec. 1965.
- Plato:** *Timaeus*, Mladost, Beograd, 1981.
- Riedel, Manfred:** *"Tako vatra jest vrijeme- Hegel, Heraklit i moderna fizika"*, Godišnjak za povijest filozofije, Univerzitet u Zagrebu, 6(6)1-184 1988, Zagreb, str. 116-134.
- Sloterdijk, Peter:** *Thinker of Stage: Nietzsche's Materialism*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
- Schopenhauer, Arthur:** *The World As Will and Representation*, (Vol. I), Matica Srpska, Novi Sad, 1981.
The World As Will and Representation, (Vol. II), Matica Srpska, Novi Sad, 1986.

Stambaugh, Joan: *The Problem of Time in Nietzsche*, trans. John F. Humphrey, Bucnell University Press, London and Toronto: Associated University Presses, 1987.

Wohlfart, Gunter: "*Od Nietzschea do Heideggera*", *Theoria*, 3-4/1982, str. 127-141.